

Ümummilli lider: milli ədəbiyyat və milli ideologiya

(Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına münasibət kontekstində)

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ictimai-humanitar mövqeyinə görə, Azərbaycanda estetik düşüncə, bir qayda olaraq, ictimai düşüncəni qabaqlamış, daha doğrusu, onu öz arxası ilə aparmışdır. Milli ictimai düşüncənin formalaşmasında estetik düşüncənin həlledici rol oynadığını həmişə vurğulayan ulu öndər son nəticədə müasir dövlətçiliyimizin ilk nümunəsi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnən azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin, elm və fəlsəfi fikir daşıyıcılarının həlledici rol oynadığını, milli ideoloqlar kimi üzərlərinə düşən vəzifəni axıra qədər inamla, vicdanla yerinə yetirdikləri qənaətində idi.

O, xalqımızın Vətən sevgisinin dərinləşməsində, milli şüurun inkişafında hər bir sənət adamının rolunu heyretəməz dərəcədə dəqiq bilir, onların yaradıcılığını da məhz bu prizmadan dəyərləndirirdi.

Ümummilli liderin XX əsrin əvvəllərinin iki böyük ədəbi cərəyanından birinin -- tənqidi realizmin nəhəng nümayəndəsi olan Cəlil Məmmədquluzadəyə verdiyi dəyərin əsasında da onun əsərlərinin milli tərəqqidə oynadığı mühüm rol dayanırdı. Heydər Əliyev Mirzə Cəlilin yaradıcılığında dövlətçiliyimizin prinsiplərinin və ideologiyamızın müəyyənləşməsi üçün həqiqi milli zəmin görürdü. O, ədəbi prosesə müasirlik xidmət prizmasından yanaşır, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinin sənətkarlarının, eyni zamanda, C.Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında, dünyagörüşündə, publisistik fəaliyyətində milli mənafeyə xidmət edən əsaslı cəhətlər görür, bu amillərdən istifadəni, onlara yaradıcı yanaşmanı müstəqillik dövrünün siyasi hərəkatının prioritetlərindən hesab edirdi. O, milli ədəbi-mədəni hərəkatın tarixinə siyasi düşüncənin zəngin mənbəyi kimi yanaşırdı.

Heydər Əliyevin milli ədəbi hərəkatımızın böyük nümayəndələri haqqında çıxışlarını oxuyanda hiss olunur ki, o, ruhən özünü H.Caviddən, C.Məmmədquluzadədən, N.Nərimanovdan, C.Cabbarlıdan ayırır, özünü bütövlükdə XIX əsrin ortalarından başlayan maarifçilik hərəkatının, maarifçi ədəbiyyatın böyük nümayəndələri, "Molla Nəsrəddin"çilər, "Füyuzat"çılarla bir yerdə hiss edir, qədəm qoyduğumuz müstəqillik hərəkatında, müstəqilliyimizin "dönməzliyi və əbədiyyəti" uğrunda mübarizədə onların ideyalarını mənəvi bayrağımız kimi təsəvvür edir. Böyük siyasətçi müstəqil dövlətimizin, humanitar düşüncəmizin, dövlətçilik fəlsəfəmizin irəliyə doğru hərəkatının onların fikirlərinə istinadla, onların fikirlərini mənəvi dayaq, təməl prinsipi götürməklə təmin etməyin mümkünlüyü haqqında düşündür. Buna görə də, Heydər Əliyev üçün M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, N.Vəzirov, yaxud Mirzə Cəlil, Sabir, Cavid və başqaları, ilk növbədə, milli varlığımızın şərəf tarixidir, lakin bu tarixdən də çox onlar bizim müasirlərimizdir.

Böyük sənətkarın ev-muzeyinin açılış mərasimində onun dedikləri konkret məzmunu ilə C.Məmmədquluzadəni nəzərdə tutsa, metaforik - simvolik məzmunu ilə bütövlükdə XIX əsrin ikinci yarısından başlayan milli ədəbi-mədəni hərəkatımızın bütün öncüllərinə aiddir: "Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda, o, bizim müasirimizdir. O, bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır. Bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqil dövlət olması uğrunda öz yaradıcılığı ilə, qoyduğu mənəvi irslə çalışmaqdadır.

Əsrimizin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan Cəlil Məmmədquluzadə, əsrimizin sonunda bizim üçün mənəviyyət mənbəyidir, mənəvi dayaqdır. O bize ilham verir, bizə güc verir, sürətlə irəli getməkdə, xalqımızı bugünkü vəziyyətdən çıxarmaqda bizə kömək edir."

Tarixə nəzər yetirsək, görürük ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqları əsasən ədəbiyyat və sənət adamları idi. Bugünkü müstəqil dövlətimiz AXC-nin həm də ona görə varıdır ki, milli dövlət atributlarımızdan tutmuş ideologiyamıza qədər, hamısının təmə-

lində tarixi ənənələr dayanır.

"Biz indi müstəqil dövlət kimi öz milli ideologiyamız haqqında düşünməliyik. Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyamızın yaranması üçün böyük bir vəsətdir, böyük bir sərvətdir...Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyamızın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir."

Ulu öndər bu qənaətdə idi ki, "onun (C.Məmmədquluzadənin – T.S.) daim işlətdiyi "Vətən, Vətən, Vətən! Millət, millət, millət! Dil, dil, dil!" sözləri xalqımızın, millətimizin fikirlərini, arzularını ifadə edir". C.Məmmədquluzadənin estetik ideali kimi qəbul edə biləcəyimiz bu deviz Heydər Əliyevin siyasi dərkində milli özünüdərk, milli mövcudluq və milli birliyin estetik ifadəsi idi. Onun "Anamın kitabı"na verdiyi yüksək dəyər, ilk növbədə, yazıldığı zamanın ictimai-siyasi prosesləri ilə birbaşa əlaqələndir. O, çox dahiyanə şəkildə zamanın estetik hərəkatı ilə siyasi hərəkatı arasındakı üzvi əlaqəni görə bilirdi. Ümummilli lider deyirdi: "Çünki bizim xalqımız, respublikamız Şərqi və Qərbi, Şimalın və Cənubun qovuşuğundadır. Əsrlər boyu ayrı-ayrı istiqamətlərdən xalqımıza təsirlər olmuşdur". O, "Anamın kitabı"nın bu "təsirlər"ə mədəni müqavimət hərəkatının nəticəsi kimi yaranması məsələsini qoyur, hələ müstəqil yaşamaq imkanlarını tam gerçəkləşdirə bilməmiş dövlətimiz, cəmiyyətimiz üçün bu cür təsirlərin çox qorxulu olduğunu vurğulayırdı.

Ümummilli lider nəzərə alırdı ki, "ölkəmizdə siyasi dillə desək, "güc" dövlətlərinin və yaxud qonşu dövlətlərin hər birinin öz maraqları vardır və ictimai-siyasi həyatımıza bu "maraqlar çərçivəsində təsirlər" qaçılmazdır. Deməli, yaşamaq, mövcud olmaq, müstəqilliyimizin "əbədiyyəti və dönməzliyi"ni təmin etmək üçün bu təsirlərə qarşı əks-təsir, müqavimət hərəkatı olmalıdır. O, müstəqilliyimizin çətin günlərində ziyalı kütləsinin diqqətinə çatdırırdı ki, "...xalqımızın dahi simaları Azərbaycan dilini yaşadı, Azərbaycan milliliyini yaşadı, milli şüuru yaşadı, milli məfkurəni yaradıblar". "Anamın kitabı"nda milli birliyə çağırışın mükəmməl estetik ifadəsini görür, milli ideologiyamızın formalaşmasında bu tip əsərlərin ənənə formalaşdırmaq imkanlarından söz açırdı. Ancaq ulu öndər "Anamın kitabı"na bir də ona görə həssaslıqla yanaşırdı ki, Mirzə Cəlilin əsrin əvvəllərində müşahidə etdiyi sosial bəlanın – milli tərifiqə hallarının bir çox cəhətlərinin əsrin sonunda – müstəqilliyimizin ilk illərində də qabarıq təzahürünü müşahidə edir, "Anamın kitabı"nda yazılan, təsvir olunan meyillər bu gün də cəmiyyətimizdə özünü büruzə verir" -- deyirdi.

Nəzərə alsaq ki, müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanda hərəsi bir tərəfə çəkən, hərəsi bir dövlətin təsiri altında olan qüvvələr milli birliyimizə, milli dövlətçiliyimizə çox real bir təhlükə idi, hətta onu da düşünsək ki, torpaqlarımızın iyirmi faizinin işğalında bu tərifiqəliyin həlledici rolu olmuşdu, onda dahi rəhbərin böyük sənətkara həsr edilmiş nitqində "Anamın kitabı" əsəri üzərində bu qədər təfərrüatlı dayanmasının həl-

ledici səbəbinin onun müasirliyi ilə bağlı olması aydın olar.

Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin təkcə əsərlərində, yaradıcı fəaliyyətində deyil, həm də şəxsiyyətində müasir ziyalılara örnək olacaq əsaslı keyfiyyətlər görürdü. Yaşadığı çətin və taleyüklü zamanda onun şəxsiyyət bütövlüyyə, ictimai idealını qoruyub saxlamasına, bu ictimai idealı milli mənafe naminə estetik ideala çevirib əsərlərində əks etdirməsinə, başqa sözlə, ziyalı nəhəngliyinə diqqət yönəldirdi.

Ulu öndər demək istəyir ki, mollaxana təhsili onu İran təsirinə salıb Molla Məhəmmədəliyə, rus təhsili onu Rüstəm bəyə çevirə bilmədi. Halbuki belə təhlükə o zamankı cəmiyyət üçün tam real idi. Heydər Əliyevin sözlərinin alt qatında dayanan odur ki, Mirzə Cəlil aldığı təhsilin, tanış olduğu mədəniyyətlərin təsiri altına düşüb, öz milli mənsubiyyətini itirmədi.

Milli mənsubluq müxtəlif təsirlər altında qalaraq əriyib itmədi, əksinə şəxsiyyət bütövlüyü, ictimai ideal mükəmməliyi ona aldığı təhsil də, mənimədiyi mədəniyyətləri də milli mənafeyə tabe tutmağa imkan verdi və o, Mirzə Cəlil oldu, yəni millətinin əsl oğlu oldu.

Heydər Əliyev Mirzə Cəlil fenomeninə bu istiqamətdə onu görə yanaşır ki, tarix sanki təkrarlardı. XX əsrin əvvəlləri kimi, XX əsrin sonları da Azərbaycan xalqı üçün taleyüklü zaman idi. Elə bir zaman idi ki, ziyalılardan, sənətkardan aldığı təhsili milli tərəqqi naminə istifadəni zərurətə çevirirdi. O, məsələni belə qoyur: "Fəqət hamı Mirzə Cəlil ola bilmir. Çox bələlərimiz də bundan qaynaqlanırlar."

Ona görə də Azərbaycanın gələcəyi üçün bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürən ulu öndər ziyalı kütləsi, ictimai-siyasi qüvvələr arasındakı parçalanmalardan Vətənin, Azərbaycanımızın taleyi naminə imtina etməyə, milli mənafe, müstəqilliyimizin gələcəyi naminə birləşməyə çağırır. Ümummilli lider müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan xalqının, o cümlədən ziyalı təbəqəsinin, ictimai-siyasi qüvvələrin qarşısında duran vəzifəni Elmlər Akademiyasında ziyalılara görüşündəki çıxışında (21 dekabr 1993-cü il) aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirdi: "Xalq birləşməlidir. Xalqın ağılı, zəkası, biliyi birləşməlidir".

Heydər Əliyev bu vəzifənin reallaşmasında ədəbiyyatın gücünə müstəsna əhəmiyyət verir, ədəbiyyatımıza qeyri-sağlam münasibətlərə, onun düzgün

dərk edilməməsinə, böyük sənətkarların əsərlərinin bütün zamanlar üçün aktuallığına diqqət çəkirdi. Məhz bu mənada onun C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" əsəri üzərinə dönə-dönə qayıtması, sözün həqiqi mənasında, müstəqillik dövrünün qarşıya qoyduğu məqsədlərdən irəli gəlirdi. Əslində, təkcə "Ölümlər" in yox, bütövlükdə, C.Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin, yaradıcılığının müstəqillik dövrünün ədəbi-elmi düşüncəsi ilə yenidən dərk edilənlərinə diqqət yönəldirdi.

Ümummilli liderə görə, Mirzə Cəlil irsi nə qədər öyrənilibsə də, onun yenidən araşdırılması, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə, yeni metodoloji meyarlarla hərtərəfli öyrənilməsi günümüzün tələbidir. O, böyük sənətkarın anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş yubiley gecəsindəki nitqində deyirdi: "Doğrudur, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı elə bir dəryadır ki, o dəryanın dibinə gedib çatmaq, hamısını əhatə etmək mümkün deyildir. Güman edərəm ki, hələ bir neçə nəsil Azərbaycan tarixçisi, ədəbiyyatşünası, siyasətşünası, alimi Cəlil Məmmədquluzadə xəzinəsini, yaradıcılığını araşdıracaq, onu tədqiq edərək yeni-yeni kəşflər edəcəkdir".

Bu gün "Ölümlər" əsərinə ədəbi-elmi mühitimizdəki fərqli yanaşmalar ümummilli liderin nə qədər haqlı olduğunu sübut edir.

Müstəqillik illərinə qədər ədəbiyyatşünaslığımız iddia edirdi ki, "əsərdə din daha vacib, daha ciddi sosial məsələlərə həllinə maneə və engel kimi təsvir edilən bir tənqid obyektidir" (Y.Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980, s.202).

"Din tiryəkdir" deyən siyasi rejimin ədəbiyyatşünaslıq qarşısında qoyduğu vəzifələrdən doğan missiyanın yerinə yetirilməsi təşəbbüsüdür.

Müstəqillik dövrünün siyasi düşüncəsi "din tiryəkdir" tezisini birmənalı şəkildə rədd edir. Mənsub olduğumuz dinə münasibətin siyasi-ideoloji konturlarını ümummilli liderimiz riyazi dəqiqliklə cızır: "Din mənəvi mənbələrimizdən biridir. İslam dininin, Qurani-Kərimin Azərbaycan xalqı üçün açdığı yol davam edəcək və biz get-gedə dinimizin hər yerdə özünə layiq yer tutmasına imkan yaradacağıq" (Sənətkarın anadan olmasının 125 illiyinə həsr edilmiş nitqində).

"Ölümlər" və İslam dini" məsələsinə siyasi və elmi yanaşmanın da ən düzgün istiqamətini ümummilli lider həmin nitqində, müstəqilliyimizin ilk illərində

müəyyənləşdirmişdir. Ulu öndər deyirdi: "Ölümlər" əsərindən uzun müddət din əleyhinə təbliğatda istifadə edilib və çox hallarda, o, din əleyhinə yazılan bir əsər kimi qəbul olunubdur. Təəssüf ki, o dövrdə, bəlkə, bu belə idi. Çünki bizim həyatımızda ateist tərbiyəsi hökm sürürdü, din inkar olunurdu və bu əsər, bəlkə də, bu baxımdan həmin istiqamətdə xidmət göstərirdi. Ancaq Mirzə Cəlil bu əsəri yazarkən heç də dinə müxalif çıxmayıbdır, əksinə, bu əsərlə, İslam dininin xalqımız üçün nə qədər böyük mənəvi dəyər olduğunu sübut etməyə çalışıbdır".

Bu fikirlər bizə imkan verir ki, "Ölümlər" in mətninə istinadla onun "din əleyhinə" yazılmış əsər olması tendensiyasını rədd edək. Məhz indi ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında "Ölümlər" in bədii mətn materialında İslam dininin xalqımız üçün "böyük mənəvi dəyər" mənbəyi kimi təsvirinin mahiyyətini açmaq vəzifəsi durur. Heydər Əliyevin mülahizələrini metodoloji çıxış nöqtəsi kimi alsaq, deyə bilərik ki, Mirzə Cəlil mənsub olduğu İslam dinini inanc sistemi kimi qəbul edir, onun hökmlərinin əxlaq və mənəviyyatımıza müsbət təsir imkanlarına inanırdı. Bu isə o demək idi ki, ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran əsas vəzifə Heydər Əliyevin əsərə metodoloji baxışının perspektivlərini görmək və bunu elmi yanaşmalarla ifadə etməyə çalışmaqdır. Məsələnin bu tərəfi bizi müstəqillik dövrünün düşüncəsi ilə əsərdə (əslində isə bütövlükdə, bu dövrün ədəbiyyatında) İslam fəlsəfəsinin bədii əksini aşkarlamağa, mahiyyətə isə "Ölümlər" in (bütövlükdə, bu dövrün ədəbiyyatının) həqiqi məzmunu və ideyasını ortalığa qoymağa istiqamətləndirir.

Ümummilli liderin ədəbiyyatla bağlı düşüncələri, konkret əsərlərlə bağlı mülahizələri ilə dərinlən tanış olduqca onun mülahizələrindəki professional diqqəti çəkməyə bilmir. Şübhəsiz, Heydər Əliyev öz stixiyası etibarilə dərin siyasi tefəkkür sahibi idi. Amma onun dahiyanə bir istedad sahibi olması, tefəkküründəki universal diqqət dərinlən tanış olduğu hər bir əsər, yaradıcılığına hərtərəfli bələd olduğu sənətkar haqqında professional ədəbiyyatşünaslıqla sağlamlıq rəqabətə girə biləcək mövqə nümayiş etdirməsinə imkan verirdi. Mirzə Cəlil yaradıcılığına konseptual baxışları bunun təkbizidilməz dəlilidir.

Təyyar SALAMOĞLU,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor